

המונחים האתניים המשמשים להגדרתם של יהודי גאורגיה

קונסטנטין לרנר

בשפה הגאורגית בכלל ובלשון השגורה בפי יהודי גאורגיה בפרט יש מספר מונחים להגדרת היהודים. המונחים הם בעלי מטען אתני, קהילתי ועדתי משותף, אך נבדלים זה מזה מבחינה אטימולוגית וכרונולוגית וכן בשימוש בהם, בהתאם למצבים ולחוג הדוברים בכל אירוע תקשורת ספציפי.

א. ישראלי (Israeli) או ישראלים שווילי (Israelis shwili, בני ישראל) – זהו המונח המשמש בתקשורת בין יהודי גאורגיה כמונח המגדיר את בני הקהילה עצמם ואת כלל עם ישראל. בשפה הגאורגית הגדיר המונח הזה את ארץ היהודים ואת כלל עם ישראל (אך לא את קהילתם של יהודי גאורגיה באופן ספציפי). המונח הזה ידוע בצורה ובמשמעות זהות לחלוטין גם בשפה הארמנית (Israel). נראה ששתי הצורות אומצו בשפה הגאורגית ובשפה הארמנית היישר מן העברית. על כך מעיד למשל חסרון הסיומת האופיינית לשמות עמים בשפה הגאורגית (עם סיומת זו אמור היה המונח להיות Israel-el-i* או בדומה לכך).

ב. אבראלי (Ebraeli) – זהו המונח הניטרלי המקובל על הכול להגדרתם של בני הקהילה היהודית בגאורגיה (לעתים בתוספת המילה Kartveli, כלומר: יהודי גאורגי) וכן של כלל עם ישראל. המונח הזה מופיע בחיבור העתיק ביותר שנכתב בשפה הגאורגית, 'חיי נינו הקדושה'. בשפה הארמנית מקביל לו המונח Hebraeci.¹ נראה שבשתי השפות אומץ המונח

מאיר פיצ'חדזה,
דיוקן עצמי עם מזוודות, 1996
באדיבות האמן

מן המילה הארמית 'עבריא' (Ebr-aḃā), נשמרה בו התנועה a לאחר השורש, ונוספו הסיומות האופייניות לשמות עמים בגאורגית (el) ובארמנית (eci). כך הפכה Hebr-aḃā הארמית לצורה Ebr-a-el-i בגאורגית (השוו לשמות עמים אחרים בגאורגית, למשל: Kart-v-el-i [גאורגי], German-el-i [גרמני]).

ג. קיוורי (Qivri) – מונח זה מוצאו מן המילה 'עברי', בחילוף הצליל של העיצור עיין בעיצור q הגאורגי. במקור שימש המונח הזה להגדרת היהודים הגאורגים בניב של גאורגית המכונה Qivruli, ואשר היה שגור בפי רוכלים יהודים, והמונח לא היה מובן לאוכלוסייה הלא יהודית הסובבת. בימינו המונח הזה מופיע לעתים רחוקות בשפת הימיום של יהודי גאורגיה, להגדרת יהודים מבני קהילה שהתנהגותם שלילית.

קיוורי הוא כנראה כינוי עתיק של הקהילה, שאינו מופיע בגאורגית. עם זאת ייתכן שהוא מצביע על ההיסטוריה העתיקה (הקדם-יהודית) של הקהילה, זאת במיוחד מפני שבשפה המדוברת של יהודי גאורגיה אין מונחים אתניים הכוללים את העיצור d, דהיינו וריאציות של 'יהודי' (בעברית) או 'יהודיא' (Ehud-aḃā, בארמית). (המונח Jehud או Jehut בארמנית נראה כהשאלה מהמילה האיראנית Yahud ונכנס לשפה הארמנית מאוחר יותר. אולם בתרגום הארמני העתיק של התנ"ך מופיעה הצורה Juday², הנובעת מן הצורה הארמית 'יהודיא' בתוספת סיומת, כפי שהצורה Ebr-a-eli בגאורגית ו Hebr-a-eci בארמנית נובעות מן הצורה הארמית 'עבריא' [Ebr-aḃal]).

ד. הוריא (Huria) או אוריא (Uria) – זהו המונח העתיק והשימושי ביותר. בשפתם של יהודי גאורגיה הוא מצביע קודם כול על השתייכותם לקהילה ולדת היהודית, בעוד שבשפה הגאורגית העתיקה אותו מונח משמש להגדרת כלל עם ישראל וכן להגדרת ארץ-ישראל – הוריאסטאני (ארץ של הוריא). בשפה הגאורגית החדשה (החל מן המאה השתים עשרה) מופיעה הצורה החדשה יותר, אוריא, שהיא תוצאה של התהליך ההיסטורי-הפונטי של היעלמות הצליל h בתחילת המילים בשפה הגאורגית. במאה התשע עשרה, לאחר סיפוחה של גאורגיה לאימפריה הרוסית, קיבל המונח הוריא צביון שלילי – במקביל למונח הרוסי ז'יד (ששימש כינוי גנאי ליהודים) ובהשפעתו – ונדחה בהדרגה על ידי מונח אחר (עתיק גם הוא): אבראלי. אך תהליך זה התחולל בעיקר בקרב האוכלוסייה המשכילה העירונית של גאורגיה, בעוד שבסביבה הכפרית, בקרב האוכלוסייה היהודית והנכרית, המשיך המונח הוריא לתפקד במשמעותו המקורית והשתמר עד היום ללא שום צביון שלילי.³ בשפה הארמנית השם המקביל למונח זה הוא Herea או Hereay, המציין את אוכלוסייתה היהודית העתיקה של ארמניה ואת ארץ היהודים.

מכל המונחים שהוזכרו כאן זהו המונח המורכב והמעניין ביותר מבחינה אטימולוגית. עד עתה הועלתה רק השערה אחת בניסיון להסבירו, ועל פיה הוא אומץ בגאורגית מהצורה הארמית 'יהודיא' (Ehud-aḃā) או מצורה איראנית כלשהי כמו Yahud.⁴ אני סבור

2 שם, עמ' 221.

3 ממיטולשווילי, היסטוריה, עמ' 38.

4 סטרטלי, עמ' 176.

כי אין לקבל פירוש זה למונח. הפירוש מבוסס על ההנחה שהמונח נשאל לראשונה בשפה הגאורגית עצמה ולאחר מכן אומץ על ידי יהודי גאורגיה ככינויים העצמי, אולם סביר יותר להניח שהמונח הוא במקורו כינוי עצמי של הקהילה היהודית, שהיא הקבוצה האתנית היחידה המוכרת בשם זה בקווקז. כלומר לא נראה שהמונח הושאל לשפה הגאורגית ממקור זר כלשהו, ובוודאי לא נשאל על ידי היהודים מן השפה הגאורגית כשם לעדתם. ב'חיי נינו הקדושה', חיבור שמקובל לשער שחובר בידי בני הקהילה היהודית,⁵ המונח הוריא מופיע ככינוי העצמי של יהודי גאורגיה. הכוהן של הקהילה, אביתר, אומר: 'אני אביתר הייתי כומר מופקד מעם הגורל... בימים ההם רטנו עליי מאוד יהודי [hurians] מְצֻחָטָה [Mexeta].⁶ אולם בחלק אחר של החיבור המונח הוריא בא במקביל למונח אבראלי. נינו הקדושה אומרת שם: 'ובאתי לבגיני [בית כנסת] של העברים [Huria] למען לשון היהודים [Ebraeli].⁷ מן ההקשר הזה נראה שהמונח הוריא ציין עדה יהודית ספציפית (כנראה יהודים גאורגים מקומיים אשר דיברו בלשונם המיוחדת, 'לשון היהודים'), בעוד שלמונח אבראלי הייתה משמעות כללית יותר. מסתבר אפוא שהוריא הוא כינויים העצמי של יהודי גאורגיה, ושהיה שגור תחילה בפיהם, ורק מאוחר יותר נכנס לשפה הגאורגית הכללית. נוסף על כך לא היה אפשר לשאול את הוריא מארמית ('יהודיא) או מאיראנית (יהוד) מכיון שאין בגאורגית בסיס פונטי להחלפת העיצור d ב-i. במילים אחרות, אי אפשר לקבל את ה-i בגאורגית מה-d של איראנית או ארמית. (לעומת זאת תהליך כזה מוכר בלהגים איראניים מסוימים, כגון השפה הטאטית, שבה מכונים יהודי החר: Juhur [מן המילה [Yahud], וברבים [Juhuro]. זהו כינוי עצמי של הקהילה היהודית בקווקז, והוא נוצר מן הכינוי שהזכרתי, של מזרח גאורגיה. על כן אין זה יכול להיות כינוי שנשאל בידי יהודי גאורגיה מן העדה הטאטית היהודית. יתרה מזו אין עדויות שיהודי גאורגיה דיברו אי פעם להג איראני כל שהוא כשפת אם. ולבסוף, הצעתם של חוקרים גאורגים שצורות ארמיות או איראניות הן המקור למילה הוריא בגאורגית אינה מסבירה את התנועה i [אם כי הסימט a אכן מקורה בארמית, aya]; בצורה הגאורגית הנדונה תנועה זו אפשרית רק אם היא נמצאת בשורש המילה השאולה.)

המונח הוריא דומה דמיון בלתי מבוטל למונח אתני אחר, חורי (Hurri-t), המציין את האוכלוסייה הלא שמית והלא הודו-אירופית של צפון ארם נהריים. כמובן אי אפשר לדבר כאן על קשר ישיר בין הוריא לממלכתם העתיקה של החורים, מיתני, אשר כבר במאה הארבע עשרה לפסה"ג נפלה בידי הקתים. עם זאת במאה החמישית לפסה"ג עדיין היו החורים בשטח מחייתם העתיק, כפי שמסר הרודוטוס: '[ממזרח] לקיליקים שוכנים הארמנים... ולאחר הארמנים המתאינים'.⁸ ועוד: 'מארמניה הדרך מובילה אל ארץ המתאינים... שדרכה זורמים ארבעה נהרות גדולים... והראשון שבהם הוא החידקל'.⁹ בתקופה האימפריה הפרסית

5 לרנר, החיבור, עמ' 34-38.

6 שם, עמ' 135.

7 שם, עמ' 122.

8 הרודוטוס, ה, 49, עמ' 53.

9 שם, ה, 52, עמ' 59.

האחמנית' המתיאנים, סופרים ואלארודיים [בני ארט] הרכיבו את האחדרפנות (סטֶרְפִּיה) השמונה עשרה:¹⁰ לדעת החוקר הרוסי של המזרח התיכון הקדום איגור דיאקונוב 'בסביבות שנת 500 לפסה"נ באזורים של צפון-מזרחה של הרמה הארמנית שכנו עדיין בני ארט (אלארודיים) ואילו במעלה נהר הפרת, בהרי טאורוס הארמניים וסביב ימת אורמיה שכנו החורים (מתיאנים):¹¹ את ארץ החורים, המפורסמת בזכות הדבש שלה, הזכיר גם הגאוגרף היווני בן המאה הראשונה לסה"נ סטרבו: זה הדבש נול מהענפים וזה נכון לגבי מתיאנה מחוז של מדי.¹²

האטימולוגיה המוצעת כאן למונח הוריא נסמכת על מספר עובדות לשוניות. כבר בתחילת שנות השישים של המאה העשרים הראה דיאקונוב, על סמך ניתוח בלשני-אטימולוגי, שמשמעות המילה חורי בשפה החורית היא: אור, שמש, מזרח.¹³ כעשרים שנה קודם לכן פרסם החוקר היהודי הגאורגי מרדכי ממיסטולישווילי מאמר על מקור שמות הקהילה היהודית בגאורגיה.¹⁴ בהערת שוליים ציין שעל פי זקני הקהילה השם חורי משמעותו: אור השמש, אור שמים, אך הוסיף כי לדעתו פירושו זה אינו נכון מבחינה אטימולוגית ומקורו בטעות. למותר לציין שממיסטולישווילי לא הכיר את שורשי הקהילה היהודית בגאורגיה, ושהיהודים לא ידעו מה המשמעות האטימולוגית של שם, אולם מהצלבת שתי העדויות עולה כי הייתה בקהילה היהודית מסורת שקישרה בין השמות, ומסורת זו מחזקת את השערתו בדבר האטימולוגיה של המונח הוריא.

בתקופה ההלניסטית התקיימה על גדות נהר החידקל, בערך באזור שבו היה שטח מחייתם העתיק של החורים-המיתנים, ממלכת חֲדִיִּיב (אדיאָבָנָה), שלפחות לחלק מאוכלוסייתה היו שורשים אתניים חוריים. בחדייב הייתה גם קהילה יהודית גדולה ומושרשת היטב במקום. בשנות השלושים של המאה הראשונה לסה"נ התגירה הלני מלכת חדייב יחד עם שני בניה, וכמה מנציגי משפחת המלוכה החדייבית השתתפו במרד הגדול של היהודים נגד רומא בשנים 66-70 לסה"נ. מן המאה השנייה לפסה"נ עד המאה השנייה לסה"נ נכללה ממלכת חדייב בתחומיה של האימפריה הפרתית, ולאחר מכן נכבשה בידי רומא.¹⁵

בהיסטוריה הגאורגית מקובל להניח שממלכת כרתלי נוסדה בתקופה ההלניסטית, בסביבות המאה השלישית לפסה"נ, בתמיכתם הפוליטית של מלכי סלווקוס. על פי הכרוניקה הגאורגית מהמאה האחת עשרה לסה"נ 'תולדות כרתלי', המלך הראשון של כרתלי, פרנבס (Parnavaz), היה וסל של המלך הסלווקי אנטיוכוס, אך לא צוין שם באילו שנים או באיזה אנטיוכוס מדובר. ידוע שאנטיוכוס הראשון מלך בשנים 281-261 לפסה"נ, ומכאן שכרתלי נוסדה בימי שלטונו. היהודים הראשונים הגיעו כנראה לכרתלי בימיו של אנטיוכוס השלישי, שמלך בשנים 187-222

10 שם, ג, 94, עמ' 125.

11 דיאקונוב, עמ' 360.

12 סטרבו, יא, עמ' 273; ה, עמ' 303.

13 דיאקונוב, עמ' 285.

14 ממיסטולישווילי, מונחים, עמ' 155.

15 גפני.

גלויה משנת 1910 המתארת את קברי המלכים בירושלים. המקום מתואר בכתביו של יוסף בן מתתיהו כמקום קבורתה של הלני מלכת חדייב ומשפחתה. אוסף שפרה לנצט, תיעוד – ביתמונה, קיבוץ מרחביה

לפסה"ג, או בתקופת שלטונו של אנטיוכוס הרביעי, בשנים 175-163 לפסה"ג, והדבר תואם את הכרונולוגיה היהודית, שעל פיה הקהילה היהודית בכרתלי נוסדה בשנת 166 לפסה"ג. ידוע שחלק מהקהילות היהודיות באסיה התיכונה נוסדו על ידי אנטיוכוס השלישי כמושבות צבאיות. היהודים במושבות אלה מוצאם היה באזור מסופוטמיה. ייתכן שיהודים ממסופוטמיה יושבו על ידי מלכים סלווקים במקומות נוספים למטרות צבאיות או כלכליות. באיגרות של אנטיוכוס השלישי מסופר על העברתן של כ-2,000 משפחות יהודיות מארם נהריים ופיזורן ברחבי האימפריה הסלווקית.¹⁶ מאחר שכרתלי הייתה נתונה באותה התקופה להשפעה פוליטית של הסלווקים, סביר להניח שאנטיוכוס שלח יהודים להתיישב גם בממלכה זו.

ייתכן אפוא שבתקופת השלטון הפרתי או מוקדם יותר, בימי השלטון היווני-הסלווקי, הגיעו יהודים מחדייב לגאורגיה וקיבלו משליטי ממלכת כרתלי הגאורגית רשות להתיישב בעריה (לרבות במצחטה הבירה). התיארוך המשוער הזה של הגירת יהודי חדייב לכרתלי תואם את המסורת הכרונולוגית המקומית של יהודי גאורגיה, אשר על פיה אבותיהם התיישבו במצחטה הבירה במאה השנייה לפסה"ג. ההיסטוריוגרפיה המדעית הגאורגית תומכת אף היא בהשערה זו, בייחסה את הופעתן של קהילות היהודים במזרח גאורגיה לתקופה ההלניסטית.¹⁷

16 רות'גרסון, עמ' 20.

17 לרנר, המקור, עמ' 60-63.

נראה אפוא שהמונח הוריא הוא תוצאה של שילוב השורש החורי huri עם הסימנת הארמית של שמות הלאומיים aya, ובמקור היה כנראה המונח Qivri Hur-i-aāya, Hur-i-a, או בדומה לכך. המונח הזה הוכנס כנראה לגאורגית וארמנית על ידי המהגרים היהודים עצמם, והפירוש של הוריא הגאורגי ו־Hereay הארמני הוא אפוא כינוי לעדה ספציפית של עם ישראל, אשר כינתה את עצמה בשם זה על שם מקום מוצאה מארץ החורים. אם כן הכינוי תואם את המתכונת של כינויי העדות השונות של עם ישראל בגלות, ועומד בשורה אחת עם שמות אתניים כמו אשכנזי, ספרדי, תימני וכיוצא באלה.

קיצורים ביבליוגרפיים

Isaiah Gafni, 'Adiabene', <i>Encyclopaedia Judaica</i> , II, Jerusalem 1972, cols. 267-268	גפני
Igor Mikhailovich Dyakonov, 'The Hettians, Hurritians and Armenians', idem (ed.), <i>The Questions of Hettology and Hurritology</i> , Moscow 1961 (ברוסית)	דיאקונוב
<i>Herodotus</i> , with an English translation by Alfred D. Godley, III (Loeb Classical Library), London 1972	הרודוטוס
Konstantin Tsereteli, 'Georgian Ethnic Terms Huria // Uria', <i>T'bilisi saxelmcpo Universitetis Shromebi</i> 206, pp. 173-179	טסרטלי
קונסטנטין לרנר, החיבור ניצורה של כרתלי: מחקר היסטורי-בלשני, ירושלים תשס"ג	לרנר, החיבור
Constantine B. Lerner, <i>The Wellspring of Georgian Historiography: The Early Medieval Historical Chronicle, the Conversion of K'art'li and the Life of St. Nino</i> , London 2004	לרנר, המקור
Leo Melikset-Bek, <i>Armeno-Hebraica</i> (The Works of Historical-Ethnographical Museum of the Georgian Jews, 3), Tbilisi 1943 (ברוסית)	מליקסט'בק
Eldar Mamistvalishwili, <i>The History of Georgian Jews</i> , Tbilisi 1995 (בגאורגית)	ממיסטוולישוילי, היסטוריה
Mordexai Mamistvalishwili, 'The Terms Designating Georgian Jews: "ebraeli", "israeli", "uria"', <i>The Works of the Historical Ethnographical Museum of the Georgian Jews</i> , 1 (1940), pp. 145-156	ממיסטוולישוילי, מונחים
<i>The Geography of Strabo</i> , with an English translation by Horace L. Jones, I-VIII (Loeb Classical Library), London 1969	סטרבו
לאה רוטג'רסון, 'מעמדם המשפטי והדתי של היהודים באסיה הקטנה מימי אלכסנדר מוקדון עד קונסטנטין, 337 BC - AD 366', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב	רוטג'רסון